

સંતબાલ પરિચય પુસ્તિકા

શ્રી આચારાંગ પરિચય પુસ્તિકા શ્રેણી

૫

શ્રી આચારાંગ સૂત્રનો
સંક્ષેપ

સંતબાલ

નિવેદન

સંતબાલ પરિચય પુસ્તિકા

સન ૧૯૩૭માં મુનિશ્રી સંતબાલજીએ રણપુરમાં (નર્મદા તટે) સમૌન એકાંતવાસ સ્વીકાર્યો, તેના ફલસ્વરૂપે તેમને લાલનજાકાંઠા પ્રદેશનું ધર્મદંડિએ સમાજરચનાનું કાર્યક્ષેત્ર મળ્યું. આ વાતને ૧૯૮૭માં પૂરાં ૫૦ વર્ષ થશે. મુનિશ્રીનો ધર્મદંડિએ સમાજ રચનાનો પ્રયોગ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના સંગમસ્થાન એવા સાવ નપાણિયા મુલકમાં, અનેક મર્યાદાઓ વચ્ચે ચાલ્યો, વિશિષ્ટ રીતે ચાલ્યો, અને હજુ આજે પણ ચાલી રહ્યો છે. પરંતુ છેલ્લાં ૫૦ વરસથી તેમણે સમાજને જે કંઈ આપ્યા કહ્યું, તેનો ઋણભાવે સ્વીકાર કરી તેમના પ્રવૃત્તિઓનો તેમ જ વિચારોનો ગુજરાતની આમગ્રજાને પરિચય થાય તે દંડિએ આ 'પરિચય પુસ્તિકા'ની યોજના રજૂ કરી છે.

આ યોજનાનો અમલ મુનિશ્રીની જન્મ જયંતી આવણપૂર્ણિમા ૧૯મી ઓગસ્ટ ૧૯૮૬થી શરૂ થયો છે.

આ પુસ્તિકાઓનો બહોળો પ્રચાર કરી સંતનું ઋણ અદા કરવાનું ન ચૂકીએ.

આવણ પૂર્ણિમા

તા. ૧૬-૮-૧૯૮૬

રજનીકાન્ત સંઘવી, પ્રમુખ

મનુ પંડિત, મંત્રી

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર

સંતબાલ પરિચય પુસ્તિકા

શ્રી આચારાંગ પરિચય પુસ્તિકા શ્રેણી : ૫

શ્રી આચારાંગ સૂત્રનો-સંક્ષેપ

[આગમ પ્રજ્ઞ આધુનિક વ્યાખ્યાતા મુનિશ્રી સંતબાલજી દ્વારા ગુજરાતીમાં અનુવાદિત શ્રી આચારાંગ સૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના ઉપધાનશ્રુત (૯) અધ્યયનનો સંક્ષેપ]

સંતબાલ

: સંપાદક :

યુગવીર આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજના
સુશિષ્ય

સર્વધર્મ સમન્વયી આચાર્યશ્રી જનકચંદ્રસૂરિજી
મહારાજ

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર
હડીમાઈની વાડી, દિલ્હી દરવાજા બહાર
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪

: પ્રકાશક :

મનુભાઈ જ. પંડિત

મંત્રી, મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર,
હડીભાઈની વાડી, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

પ્રથમ આવૃત્તિ : એપ્રિલ, ૧૯૮૭

આ પુસ્તિકાના પ્રકાશનમાં

સ્વ. શીતલકુમાર ખંડેરિયાના સ્મરણાર્થે

(હા. બળવંતરાય એન. ખંડેરિયા, પૂના)નો

આર્થિક સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે

તે બદલ સંસ્થા તેમની આભારી છે.

કિંમત : બે રૂપિયા

: મુદ્રક :

શ્રી ત્રિપુરા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ૮, અડવાણી માર્કેટ,

દિલ્હી દરવાજા બહાર, અમદાવાદ-૪

કિંચિત્ સંપાદકીય

‘ઉપનેઘવા વિગમેઘવા ધુવેઘવા’ । અર્થાત્ ઉપન્ન થવું, સ્થિર રહેવું અને વિનાશ થવું. આ જ ત્રિપદીનું તીર્થંકરના મુખે અવણુ કરીને, ગણધરે દ્વાદશાંગી-૧૨ અંગોની (સૂત્રોની) રચના કરે છે. તેમાં આચારાંગ સૂત્રને જ પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. કારણ કે જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા ફલવતી ત્યારે બની શકે છે કે જ્યારે આચરણમાં સમ્યગ્ ક્રિયારૂપે પરિણમે. આથી જ જૈન પરંપરામાં “જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિ” વાક્ય પ્રસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલું છે જ.

મુનિ સંતબાલજી મહારાજે, જે આચારાંગ સૂત્ર નિર્મુક્તિ, ટીકા આદિના જાંડાણથી અભ્યાસ કરીને ગુજરાતી ભાષામાં આધુનિક ઢબે સરળ અને સરસ અનુવાદ કર્યો છે અને આના પર વિસ્તૃત નોંધો લખીને વિચારક વર્ગને ભરપૂર સામગ્રી પીરસી દીધી છે.

મેં આમાંથી સંક્ષેપ રુચિવાળા વર્ગને વિશેષ ઉપયોગી સૂત્રો અને નોંધોનું ટૂંકાવીને સંકલન કર્યું છે. વિ. સં. ૨૦૨૭ માં યુગવીર આ. શ્રી વિ. વલ્લભસૂરિશ્ચરણ મહારાજની જન્મશતાબ્દિ વખતે મુંબઈ પાયધુની ગોડીજી ઉપાશ્રયમાં વિ. સમુદ્રસૂરિજી મહારાજનું ચાતુર્માસ હતું અને મેં વ્યાખ્યાનમાં આ આચારાંગસૂત્ર સંભળાવવાનું ચાલુ કર્યું હતું. ત્યારે આ નોંધો મારા માટે ચિંતન-મનનની દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી રહી હતી.

ધર્મપ્રેમી બલવંતરાય ખંડેરિયા તથા મંત્રીશ્રી અંબુભાઈ શાહનો સંક્ષેપ્ત કરવાનો સુઝાવ મને ગમી ગયો, અને કામ થઈ ગયું.

આ જ ગ્રંથના સ્વકીય નિદર્શનના અંતમાં ડૉ. ટી. એન. દવેએ જણાવ્યું છે કે “મુનિ મહારાજ શ્રી સંતબાલજીએ આવા

અપ્રતિમ અને કઠિન સૂત્રાત્મક શૈલીવાળો ગ્રંથ, વિદ્વતાપૂર્ણ છતાં સરળ અને વિસ્તીર્ણ નોંધો તથા સમૃદ્ધ પરિશિષ્ટ સાથે; નવીન દૃષ્ટી અનુવાદિત કરી આપ્યો તે માટે જૈન પ્રજા જ નહિ પણ સર્વધર્મ પ્રેમી ગુર્જર નરનારીઓ તેમનાં અત્યંત ઋણી છે એમાં સંશય નથી.”

આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિના બે બોલમાં તેઓ લખે છે. “ત્યાગ અને અનાસક્તિ એ બંને એકમેકના પર્યાયો છે, જે ત્યાગની પછવાડે અનાસક્તિનું ક્ષણ નથી, તે ત્યાગ વિશ્વને અને વ્યક્તિને ભારૂંપ છે. જે અનાસક્તિયોગની પછવાડે ત્યાગની સહજતા નથી તે જીવન દંભી છે અને જગતને દંભનો ચેપ લગાડે છે.” આ મહાન વાક્યોને યથાર્થ સમજવામાં આ ભાષાંતર, નોંધ અને અનેક નાની મોટી સમન્વયી ટાંચણો ઉપયોગી થાય, તો અનેક હાથના આ નવી આવૃત્તિઓમાંનો પ્રયાસ પૂરેપૂરો સફળ થશે.

આદિનાથ સોસાયટી
સતારા રોડ-પૂના-૨

—જનકચંદ્રસૂરિ

શ્રી આચારાંગ સૂત્ર (સંક્ષેપ) — ૫

ઉપધાન શ્રુત

અધ્યયન નવમું

આ અધ્યયનનું નામ ઉપધાન શ્રુત છે. જૈનદર્શનમાં ઉપધાનનો વ્યાપક અર્થ તપશ્ચર્યા છે. એ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-જન્ય અર્થ સામીપ્ય ધારણ કરવું એવો થાય છે. આથી એ સ્પષ્ટ રીતે ક્લિત થયું કે જે ક્રિયા આત્માભિમુખતા પ્રાપ્ત કરાવે તે ક્રિયાનું નામ ઉપધાન. તે શબ્દ સાથે શ્રુત પદ જોડીને ભગવાન સુધર્મા સ્વામી કે જેમણે આત્માભિમુખતાની પરાકાષ્ઠા સાધી હતી એવા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીનું વ્યક્તિત્વ પોતે જે રીતે સાંભળીને પચાવ્યું હતું તે રીતે અહીં પોતાના શિષ્ય શ્રી જંબૂસ્વામીને ઉદ્દેશીને કહે છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશક

પાદવિહાર

આ અધ્યયનના ચાર ઉદ્દેશક છે. એ ચારે વિભાગોમાં ભગવાન મહાવીરની સંક્ષિપ્ત છતાં રહસ્યપૂર્ણ જીવની વર્ણવાઈ છે. ભગવાન મહાવીરની સાધનાની શ્રેણીનું નવનીત આમાં ટપકે છે. આ પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં કેવળ મહાવીરના વિહારની વાત છે.

ત્યાગી સાધકને માટે ત્યાગ અને સંયમની દૃષ્ટિએ પગવિહાર જેવી ઉપયોગી છે તેટલો જ લોકકલ્યાણની દૃષ્ટિએ પણ પગવિહાર

ઉપયોગી છે. નિઃસ્વાર્થતા, નિર્ભયતા, સ્વાવલંબિતા અને સહજ સંયમિતતાની ચતુષ્ટયી પાદવિહારથી વિકસે છે. ને તે સાધકના જીવક-વિકાસની સાધનામાં એતના સમાન ઉપયોગી છે.

ઉપદેશકવૃત્તિની દૃષ્ટિએ પણ પાદવિહાર ખૂબ ઉપયોગી છે. ગ્રામ્ય-જીવનનું નિરીક્ષણ, નૈસર્ગિક આનંદ અને સ્વચ્છ વાતાવરણની જેટલી અનુભૂતિ પાદવિહારથી મળે છે તેટલી કદાપિ વાહનો દ્વારા ન જ મળી શકે. વાહનથી પરાવલંબીપણું, કંચનાદિ સંગ્રહ અને રાગીમંડળ જગાવવાની પ્રવૃત્તિ સહેજે થતી જવાની, એ ભયથી બચવા સારુ અને કેઈને લેશ પણ બોજરૂપ થયા વિના સંયમી જીવનની અખંડ અને અડોલ સાધના થાય એ હેતુની પૂર્તિ સારુ પાદવિહારની રીતિ રચાયેલી છે.

ગુરુદેવ બોલ્યા ,

[૧] વહાલા જાંબૂ! (તારી જિજ્ઞાસા જેઈને શ્રમણ ભગ્વાન મહાવીર વિષે) જે મેં સાંભળ્યું છે તે જ હું અહીં કહીશ. શ્રી મહાવીરે પ્રખળ વૈરાગ્યપૂર્વક હેમંતઋતુમાં દીક્ષા (ગૃહસ્થનો સ્વાંગ તથા ત્યાગનો સ્વાંગ) અંગીકાર કરી તુરત જ ત્યાંથી વિહાર કર્યો. (હેમંત ઋતુની માગશર સુદી દશમીને દિને કુટુંબસંબંધ, રાજપાટ, અલંકારે, ભોગાદિ વિપુલ સામગ્રી તથા સમૃદ્ધિને છોડી પોતાના દિવ્યજીવન દ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમની વાસ્તવિકતા અને કર્તવ્યપ્રણાલિકાનો વિશ્વને આદર્શ આપી તથા ક્રમપૂર્વક આગળ વધતાં એકાંત હિતમાર્ગની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી. ત્યારબાદ એમણે સંપૂર્ણ ત્યાગ જેવા મહાભારને વહન કરવાનું પસંદ કર્યું.)

આ રીતે ક્ષત્રિયકુંડમાં દીક્ષા અંગીકાર કર્યા પછી થોડા સમયમાં ત્યાંથી પોતે કુમારપુર ગામ તરફ વિહાર કર્યો. અર્થાત્ પૂર્વપરિસ્થિતિ સ્થળે વધુ રહેવાનું તેમને ઉચિત ન લાગ્યું; કારણ કે તેમનું ત્યાં રહેવું તેમના કુટુંબ, સ્નેહી અને પ્રજાવર્ગના પૂર્વસ્નેહીસંબંધના કારણે

મોહભાવને લઈને દુઃખમય થવાનો સંભવ હોઈ તેઓએ તે સ્થાન શીઘ્ર છોડ્યું.

નાંધ : ભગવાન મહાવીરનું મૂળ ગામ ક્ષત્રિયકુંડ. તેમના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ. માતાનું નામ ત્રિશલા. તેઓએ પ્રથમ તો ગૃહસ્થશ્રમી જીવન ગાળ્યું અને દયા, દાન આતિથ્યસન્માન, કૌટુંબિક ફરજો, રાષ્ટ્રધર્મ વગેરે ગુણો દ્વારા પોતાનું જીવન ખીન્નવીને જીવન-વિકાસમાં પાદચ્ચિહનોની સાધના કરી લીધા પછી પોતાનું ક્ષેત્ર વિસ્તરી ત્યાગમાર્ગ અંગીકાર કર્યો હતો.

આ સૂત્રમાંથી શ્રી મહાવીરને ત્યાગમાર્ગ અંગીકાર કરવાનું પ્રયોજન શું ? ત્યાગ લીધા પછી એ સ્થાન છોડવાનું પ્રયોજન શું ? એવા મે પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. અનંતને પ્રાપ્ત કરવાની જેને ઇચ્છા છે તેણે એ અનંતને માટે અંતવાન પદાર્થો પરથી મોહ ત્યાગવો જ રહ્યો. જડના સંગથી ચેતનના જે વ્યાપારો થાય છે અને તે થતા વ્યાપારો પરથી વૃત્તિ પર જે જાતના વાસના અને લાલસામય સંસ્કારો રૂઢ થઈ જાય છે તેને પૂર્વાધ્યાસો કહેવામાં આવે છે. એવા પૂર્વાધ્યાસોની વસર વાસના કે લાલસાને પ્રેરનારાં નિમિત્તોમાં રહીને દૂર કરવી કંચ નથી. એથી જ એ અસરને કાયમી દૂર કરવા માટે ત્યાગ એ જમાર્ગ બને છે. જગતના પ્રત્યેક અનુભવી મહાત્માએ એ રીતે માગનું માહાત્મ્ય ગામું છે. પરંતુ એવો આદર્શ ત્યાગ અમુક મુમિકાએ આગળ ગયેલો હોય તે સાધકને જ પડે. અને તે જ નેરાસકિતનાં ધ્યેયપૂર્વક એને સાંગોપાંગ પાળી શકે, એ વાત ગૃહસ્થજીવનમાં રહીને શ્રી મહાવીરે પ્રાપ્ત કરેલી આદર્શતા પરથી સ્પષ્ટ સમજાય એવી છે.

ત્યાગ એટલે જગતના અમુક જ ક્ષેત્રમાં કલ્પેલા કે બાંધેલા મોહજન્ય સંબંધને ખસેડી વિશ્વના સકળ જીવો સાથેના પ્રેમસંબંધમાં

જોડાવાની તાલાવેલી જાગવી તે. આ તાલાવેલીને લીધે જ શ્રી મહાવીર પોતાનાં માનેલાં સ્ત્રી, પુત્ર, રાજપાટના સંકુચિત વર્તુળની મમતા છોડી વિશ્વનાં સકળ જીવજંતુઓ અને વનસ્પતિ જેવાં સૂક્ષ્મ યેતનો સાથે મૈત્રી જોડવા તત્પર થયા.

પોતાનું સ્થાન છોડવાનું પણ પ્રથમ પ્રયોજન તો એ જ કે પોતાને મમતા ન હોય તોયે ખીજ મમતાળુ જીવો તાજાછૂટેલા સંબંધને લીધે દુઃખી થાય અને એમાંય એમને પોતાનું તથા પરનું અનિષ્ટ દેખાયું હોય. અને ખીજું કારણ એ પણ ખરું પોતે ખીજના મિત્ર છે એમ તો સૌ કોઈ કહે. પરંતુ એનો ખરો અનુભવ તો ખીજના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી જ થઈ શકે. આ અનુભવની કસોટી ખાતર ત્યાગીએ શક્ય તેટલાં સ્થાનાંતરો કરવ. અને વિવિધ પ્રકૃતિવાળા લોકોના માનસનો સમાનભાવે અભ્યાસ કરવે, એ એમની ફરજ હોવી ઘટે. પણ ત્યાંય એના ત્યાગનો ઉદ્દેશ એ ન થૂકે, કે કોઈને યોગ્યપણે પણ ન બને, એ રીતે એટલે કે ભિક્ષારીથી જીવનનિર્વાહ અને પાદવિહારથી સ્થાનાંતરગમન કરે. આ બે વાતો લક્ષ્યગત રાખી વિહરે.

[૨] પ્રિય જાજૂ! (દીક્ષા લેતી વખતે શ્રી મહાવીરને એક દિવસ દુઃખ મળેલું), પરંતુ તે શ્રમણ સાધકે એમ ન વિચાર્યું કે આ વસ્ત્રને હું શિયાળામાં ઉપયોગ કરીશ. આત્માથી શિષ્ય! એ મહાશ્રમણ જીવનપર્યંત પરિષદો (સંકટ)સહવાનો તો પ્રથમથી જ નિશ્ચય કરી લીધે હતો. (આમ છતાં તેમણે વસ્ત્રને તરછોડ્યું પણ નહિ) છતાં માત્ર તીર્થંકરોની પ્રણાલિકાને અનુસરવા માટે તેમણે તે વસ્ત્ર ધારણ કર્યું.

નોંધ : આ સૂત્રથી શ્રી મહાવીરની બે ઉત્તમ ભાવનાઓ સ્પષ્ટ થાય છે. એક તો તીર્થંકરોની વાસ્તવિક પ્રણાલિકાને જાળવી રાખવાની અને ખીજ નિરાસકત ભાવે પદાર્થ ગ્રહણ કરવાની. શ્રી મહાવીર ધારત તો એ એટલા સમર્થ પુરુષ હતા કે તદ્દન નવો

પંથ સ્થાપી શકત, પણ એમણે સત્યની સહજ ઉપાસનાને જ જૈનદર્શન માન્યું હતું. પરંપરાથી જૈનદર્શન પ્રણાલિકા ચાલી આવતી હતી, પણ આસપાસના વાતાવરણને અંગે એ દર્શનમાં જે સંકુચિતતા કે અવાસ્તવિકતા પેસી ગઈ હતી તે જ દૂર કરવાની તે કાળે તેમને ખાસ જરૂરિયાત હતી.

જૈનદર્શનમાં જે જે તીર્થંકરો થાય છે તે નવું તીર્થ જીવું નથી કરતા પણ માત્ર તીર્થનો પુનરુદ્ધાર કરે છે. શ્રી મહાવીરે ભગવાન મહાવીર થયા પછી પણ તે જ કાર્ય કર્યું છે. અને પૂર્વની પ્રણાલિકાઓ જે જે સિક્કાંતભૂત વસ્તુઓ હતી તે કાયમ રાખી માત્ર રૂઢિતું ભંજન કર્યું છે. સમાંજ, દેશ કે વિશ્વમાં કાર્ય કરનાર પ્રત્યેક શક્તિધરને આ વાત ખૂબ મનનીય છે.

ઘણા સમર્થ સાધકોય વિકારના નાશને બદલે કેટલીકવાર વસ્તુનો નાશ કરવા મથી પડે છે. એ માર્ગે શક્તિના વ્યય સિવાય સ્થાયી ફળ કશું મળતું નથી; કારણ કે વસ્તુમાત્ર નિત્ય છે, તેનો સંપૂર્ણ નાશ કદી સંભવિત નથી. માત્ર સ્થિતિઅંતર થાય છે. એમ છતાં નાશનો પ્રયોગ થાય તો તે પ્રયોગથી તો જીલટો એક વિકાર મટી ખીન્ને વિકાર પેસી જાય છે.

આ સૂત્રની દૃષ્ટિએ અહીં શ્રી મહાવીરનો આ સાધનાનો કાળ છે. એટલે સાધકે સમર્થ હોય તોયે તેણે સાધનાના નિયમો પાળવા જ રહ્યા; અને એ દૃષ્ટિએ એમણે દિવ્ય દ્રવ્ય સ્વીકાર્યું ખરું, પણ એ ભોગઅર્થે નહિ; ટાઢના નિવારણના અર્થેય નહિ, માત્ર પૂર્વપ્રણાલિકાની અપેક્ષાએ લીધું. એમ કહી સૂત્રકારે ત્યાગી સાધક પદાર્થોનો ઉપયોગ કઈ ભાવનાથી કરે એ સમજાવી દીધું છે. ત્યાગીઓની દૃષ્ટિ સાધનોમાંય વિવેકબુદ્ધિપૂર્વકની અને જરૂરિયાત જેટલી મર્યાદિત હોય. અને જે વસ્તુ જરૂરિયાત પૂરતી લેવાય તેમાં મોહ કે આસક્તિનું નિમિત્ત

ભાગ્યે જ અને એ દેખીતી વાત છે. અહીં પણ આસક્તિના ત્યાગનો આશય ધ્વનિત થાય છે.)

[૩] (શ્રી મહાવીરના) તે સુવાસિત વસ્ત્રની દિવ્ય વાસથી આકર્ષાઈને અધિક માસ સહિત ચાતુર્માસ જેટલા લાંબા સમય સુધી ભ્રમર વગેરે ઘણાં જંતુઓ તેમના શરીર પર ખેસતાં હતાં, આસપાસ ભ્રમતાં હતાં અને હેરાન પણ કરતાં હતાં. (છતાં સમભાવપૂર્વક તે યોગી અડોલ રહેતા.)

નોંધ : અહીં ચોમાસાના ચાર માસ સુધી શ્રમણ મહાવીર એક જ સ્થાનમાં રહ્યા હતા અને ચાર માસ જેટલા દીર્ઘ કાળનો એટલે કે વર્ષા તથા શરદ બંને ઋતુનો લાભ લઈ ઘણો સમય તેઓ ચિંતન, મનન અને ધ્યાન ધરવા પાછળ પસાર કરતા હતા. ધ્યાન સમયે તો તેઓ એટલા એકાગ્ર થઈ જતા કે ત્યાં દુષ્યના વાસક્ષેપની ગંધથી આકર્ષાઈને ભ્રમરાદિ નાના જીવજંતુઓ આવી ગણગણાટ કરતા કે દેહ ઉપર ખેસતા, તોયે તેમની એકાગ્રતાનો ભંગ થતો નહિ.

પ્રથમ તો આ સૂત્રમાંથી સાધુ પુરુષના ચોમાસાનો સ્થિરવાસ શા હેતુએ છે, તે વ્યક્ત થાય છે. ધરતીપટ પર વર્ષાઋતુમાં વનસ્પતિ તથા સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ ખૂબ બહોળા પ્રમાણમાં થઈ જવાથી વિહારને માટે એ ઋતુ પ્રતિકૂળ બને છે, પરંતુ નિસર્ગજન્ય પ્રતિકૂળતાઓ અનુકૂળતાઓના સર્જન માટે પૂર્વકારણરૂપ બને છે એ નિયમ પણ માનવીએ ભૂલવો જોઈતો નથી. સાધુ પુરુષોએ આઠ માસમાં ફરીને, બોલીને, અનેકના પ્રસંગોમાં આવીને પોતાની શક્તિઓને વાપરી નાખી હોય છે, તેનો સંગ્રહ કરવાનું આ ચાતુર્માસ્યમાં ઉપયોગી નીવડે છે. અને જ્ઞાન, ધ્યાન, મૌન, ચિંતન અને કાયમી સ્થિરતાથી નવીન ચેતના જગવવાનું પ્રયત્ન નિમિત્ત થાય છે.

આ લક્ષ્ય જેટલે અંશે ન જળવાય તેટલે અંશે સાધકજીવન ફીકું દેખાય. વર્તમાનમાં દષ્ટિગોચર થતી ફીકાશ આ લક્ષ્ય તરફની ખેદરકારીથી જન્મી છે એમ માનવામાં હરકત જેવું નથી. આજે શ્રમણ મહાવીરના જીવનમાં આવાં વાસ્તવિક અનુકરણ ભુજાયાં છે.

[૪] પ્રિય જંબૂ! શ્રી મહાવીરે પૂર્વોક્ત દિવ્ય વસ્ત્ર લગભગ તેર માસ સુધી (સ્કંધ પર ધસું હતું) છોડ્યું નહોતું, પછી તો એ યોગી વસ્ત્રને ત્યાગી વસ્ત્રરહિત થયા.

નોંધ : આટલો વખત વસ્ત્ર રાખ્યું એની પાછળ પણ રહસ્ય હતું. અને પછી ત્યાગ્યું એની પાછળ પણ રહસ્ય હતું. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ ફલિત થયું કે ભગવાન મહાવીરને વસ્ત્ર તજવાનો કે વસ્ત્ર ધારણ કરવાનો એ બેમાંથી એકેય આગ્રહ નહોતો, અને હોય પણ નહિ અહીં અનેકાંતતાનું સ્થાન જીવનવ્યવહારમાં કેવું અને કેટલા દરજ્જાનું હોવું જોઈએ એ સમજી શકાય છે.

[૫] પ્રિય જંબૂ! વિહાર કરતી વખતે એ ત્યાગી મહાપુરુષ સ્થંધૂરિની માફક ચક્ષુનો ઉપયોગ બરાબર રાખીને ઘોંસરી પ્રમાણે માર્ગને (સીધી રીતે સાવધાનીથી જોઈ)તપાસીને અર્થાત્ કે ‘ઈર્યાસમિતિ’ શોધીને ચાલતા હતા. આત્માથી જંબૂ! વિહાર વખતે કેટલાંક નાનાં બાળકો વગેરે તેમને દેખી ભયગ્રસ્ત થતાં, કોઈ ધૂળ ઉડાડતાં અને કેટલાંક તો રડવાય લાગી જતાં હતાં.

નોંધ:—આંખના ઉપયોગની આ વાત છે. પણ તે પરથી અહીં એ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે શ્રમણ મહાવીર પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય અને દેહનો ઉપયોગ યથાર્થ જાળવતા. આંખથી જોવું એટલે આંખનો ઉપયોગ જાળવી લીધો એવું કોઈ ન સમજે! જોવું એ આંખનો સ્વભાવ ખરો, પણ તે અને તેટલું જ જોવું જોઈએ કે જે અને જેટલું સંયમની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી હોય. જેને આટલું ભાન રહે તેણે જ

ખરી રીતે ઉપયોગ સાધ્યો છે એમ કહી શકાય.

ઉપ એટલે સમીપે યોગ એટલે નેડાવું. જે ક્રિયા આત્માની સમીપ જવામાં સહકારી નીવડે એ ઉપયોગ ગણાય. આ રીતે ઉપયોગી પુરુષ પોતાની એક સૂક્ષ્મ ક્રિયા પણ વિવેક કે વિચારશૂન્યપણે નહિ કરે. અને વિવેક તથા વિચારપૂર્વક કરેલી ક્રિયા પરપીડાકારી કે નિરર્થક પણ નહિ હોય. સારાંશ કે ઉપયોગપૂર્વકની ક્રિયામાં અને સંયમમાં અહિંસાનો સમાવેશ સહેજે થઈ જાય છે.

નાનાં બાળકો ભયભીત થતાં, કોઈ રડવા લાગતાં અને કોઈ ધૂળ પણ ઉડાડતાં. આનું કારણ શ્રી મહાવીરનો શ્રમણવેશ હોય એવો અહીં ધ્વનિ છે. બાળકોની દૃષ્ટિમાં કોઈ નવીન પદાર્થ ચડે એટલે પ્રથમ તેમનામાં કુતૂહલબુદ્ધિ જાગે કે ભય પણ લાગે, એ સ્વાભાવિક છે. બીજું આ ઉપરથી એમ પણ માનવાનું કારણ મળે છે કે તે વખતે શ્રમણ મહાવીર જેવો ત્યાગી વર્ગ કવચિત જ હોય; અને એ બાળકોની અપરિચિતતાનુંયે પ્રબળ કારણ તો ખરું જ ને !

આ જ સૂત્રમાં વળી શ્રી મહાવીરની એકાગ્રતાનું આબેહૂબ બયાન વર્ણવાયું છે. શ્રી મહાવીર એટલે દયાના સાગર. અનુકંપક-ભાવના તો તેમની નસેનસમાં ઊભરાતી; એટલે બાળરુદ્ધના નિમિત્ત ન બનવા વધુ વધુ ઇચ્છે એ સંભવિત છે. છતાં માનો કે અપવાદ અને તોય બાળકો રડે, છતાં તેમને છાનાં રાખવાં કે તેમના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા ઊભા ન રહેવું એની પાછળ શ્રી મહાવીરની અન્નેડ એકાગ્રતા દેખાય છે. બીજાઓ પોતા પ્રત્યે કઈ દૃષ્ટિથી જુએ છે એવી જેને લોકેષણ નથી તે જ પુરુષની રસ્તે જતાં પણ આટલી ક્રિયાએકાગ્રતા હોઈ શકે.

[૬] અપ્રમત્ત જામૂ! કેટલીકવાર ગૃહસ્થ અને તીર્થંકરોની મિશ્રિત વસ્તીમાં આવવા-જવાનો પ્રસંગ પડતો તેવે સમયે શ્રી શ્રમણ

ભગવાન મહાવીરના અંગોપાંગ જોઈને આકર્ષાતી કેટલીક સ્ત્રીઓ તેમને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વીનવવા સુધ્ધાં તેમની પાસે જતી. આવે પ્રસંગે પણ તેઓ તો પોતાની આત્મગુહામાં પ્રવેશીને ધ્યાનમાં મગ્ન જ રહેતા અને આવા બળવત્તર નિમિત્તો મળવા છતાંય તેમની ક્રિયા આત્મવિકાસથી વિરુદ્ધ બનતી નહોતી, ભાગ્યે જ બનતી.

નોંધ : શ્રી મહાવીર સાધનાકાળમાં સર્વથા લોકસંગથી અલગ જ રહેતા. ગુફા, વનખંડ કે તેવાં સ્થાનોમાં તેમનો એકાંત નિવાસ હતો. તોય આહારાદિ લેવા જતાં કે ખીજે ગામ વિચરતાં માર્ગે વસતિ-પરિચયનો પ્રસંગ પડતો એ સ્વાભાવિક હતું. સૂત્રકાર એ ખીનાને અનુલક્ષી અહીં આ વાત કહી નાખે છે.

વિશ્વમાં સ્ત્રીનિમિત્ત એ ખીજાં અનેક પ્રયોભનો કરતાં બળવાન નિમિત્ત છે. વાસનાનું સૂક્ષ્મ પણ ખીજ જ્યાં રહ્યું હોય, ત્યાં આ નિમિત્ત અસર કર્યા વગર રહેતું નથી. સ્ત્રીદેહ પરનું આકર્ષણ અને નિરીક્ષણ વાસના હોય ત્યારે જ સંભવે છે. દેહસૌંદર્યથી ભરપૂર સ્ત્રીઓ સ્વયં આવીને આ રીતે યાચના કરે છતાં મનથી પણ અડોલ રહેવું એમાં શ્રી મહાવીરનો કેવળ સંયમ કે ત્યાગ જ નહિ, પણ ત્યાગની પાછળના આદર્શનું-નિરાસકિતયોગનું વાસના વિનાની આત્મજીનતાનું દર્શન થાય છે.

અહીં એક પ્રશ્ન થવો સંભવિત છે કે જેણે વાસનાજય મેળવ્યો છે, તેવા યોગીને જોઈ સામા પાત્રને વિકારી ભાવના કેમ જન્મે ? આ પ્રશ્ન ખૂબ તાર્કિક છે. સ્વબળતીય તત્ત્વ વિના આકર્ષણ સંભવિત નથી, તેમ નિસર્ગનો કે કર્મનો અબાધિત નિયમ સાક્ષી પૂરે છે. પણ એક વાત અહીં ભૂલવા જેવી નથી કે કેટલીકવાર એક વ્યક્તિ ખીજમાં તે ભાવ ન હોય તોયે તેનું આરોપણ કરી શકે છે. જો કે ક્રિયા થવી કે ન થવી, આકર્ષણનું વધુ વખત ટકવું કે ન ટકવું, એ સામા પાત્રની વાસનાની તરતમતા ઉપર આધાર રાખે છે. પણ કોઈ

નિર્વાસનામય પદાર્થ પર પણ આરોપિત કલ્પના દ્વારા આ રીતે આકર્ષણ સંભવે છે. કોઈની આકૃતિ કે તેવું કંઈક જડ પદાર્થનું નિમિત્ત મળતાંયે આવું આકર્ષણ થતું અનુભવાય છે. પણ તે આકર્ષણ ક્રિયામાં ન પરિણમે એટલો જ ફેર. એ ક્રિયામાં તો ત્યારે જ પરિણમે કે જ્યારે સામા પાત્રમાં પણ તેવું જ કંઈ તત્ત્વ હોય, કિંવા ઉદ્ભવે. અહીં શ્રી મહાવીરના આ પ્રસંગ ઉપરથી એક વાત એ પણ યાદ રાખવા જેવી છે કે જેની વાસનાનો ક્ષય થયો છે કે જેને દૃઢ સંકલ્પ બળ પ્રાપ્ત થયું છે તે સાધક પણ ઉદ્ધારણા કરી આવાં નિમિત્તો ન યોજે.

[૧૦] પ્રિય જાંબૂ ! કદાચિત્ જ્ઞાનનંદન શ્રી મહાવીરને એકાંતમાં રહેલી સ્ત્રીઓ કે સ્ત્રીપુરુષનાં જોડલાંઓ કામકથામાં તલ્લીન થયેલાં નજરે પડી જતાં તો ત્યાં પણ તે રાગદ્વેષરહિત મધ્યસ્થભાવ બળવી શકતા, અને એ રીતે એવા અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રસંગો પર કથું પણ લક્ષ્ય ન આપતાં એ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર સંયમમાર્ગમાં સ્થિર-બુદ્ધિથી પ્રવર્ત્યે જતા હતા.

[૧૩] મોક્ષાર્થી જાંબૂ ! શ્રામણ તપસ્વી મહાવીરે જ્ઞાનથી એમ અનુભવ્યું છે કે સ્થાવર જીવો પણ કર્માનુસાર ત્રસરૂપે અને ત્રસજીવો પણ પોતાના કર્માનુસાર ભવાન્તરમાં સ્થાવરરૂપે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. સારાંશ કે જેટલા પ્રમાણમાં જીવોનાં રાગદ્વેષનું ઓછા કે વત્તાપણું તેટલા પ્રમાણમાં સર્વ પ્રાણી સર્વ યોનિઓમાં કર્માનુસાર પરિભ્રમણ કરતાં રહે છે. (આ રીતનું સંસારનું વૈચિત્ર્ય સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવાથી તેઓને જણાય છે.

[૨૦] જિજ્ઞાસુ જાંબૂ ! તેઓ માર્ગે જતી વખતે પીઠ પાછળ ફરીને કે આડીઅવળી દૃષ્ટિ ફરીને જોતા નહિ, પણ માર્ગ પર સીધી દૃષ્ટિ રાખીને એક માત્ર ચાલવાની જ ક્રિયા કરતા. તે ક્રિયા વચ્ચે કોઈ બોલાવે અને ખાસ પ્રસંગ પડે તો જ અલ્પ બોલતા, નહિ તો

પ્રાયઃ મૌન એવી કેવળ પોતાના માર્ગ સામે નેઈને યતનપૂર્વક ચાલ્યા જતા.

[૨૧] મોક્ષના નિકટવર્તી શિષ્ય ! એ રીતે જ્ઞાની અહિંસક અને અતિ નિઃસ્વૃહ એવા શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ત્યાગના નિયમોનું પાલન કર્યું છે. અન્ય મુનિ સાધકો પણ એ દૃષ્ટિએ એ વિધિને પાળે.

ઉપસંહાર

ભિક્ષાર્થી ભિક્ષુનું જીવન નમ્ર તથા જગરુક રહે છે. અને પરિચિત સ્થળોમાં વારંવાર રહેવાથી રાગબંધન થવાનો, લોકસંગની જીવન ઉપર અસર પડવાનો જે ભય રહે છે તે વિહાર દ્વારા દૂર થાય છે. એ રીતે ત્યાગી સાધકનાં પાદવિહાર અને ભિક્ષા જનકલ્યાણના હેતુશ્રુત હોઈ ઉપયોગી છે, તેમ સાધકના પોતાના વિકાસ માટેય આ રીતે ઉપયોગી છે. શ્રમણ મહાવીરે સાધનાકાળમાં પોતાના ધ્યેયને જાળવવા સારુ જે અખંડ જગૃતિ રાખી હતી, તેવી જગૃતિ પ્રત્યેક ત્યાગી સાધક રાખે. ધ્યેય જાળવીને જે ક્રિયા થાય છે તે અદ્ય હોય તોયે તેનું કળ જીવન પર અદ્યુત અને અન્નેક અસર ઉપજાવે છે.

શ્રમણ મહાવીરે પૂર્વકાળના યોગી હતા અને જ્ઞાની પણ હતા, છતાં ગૃહસ્થ જીવનના આદર્શથી માંડીને ત્યાગના ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ સુધી તેઓએ ક્રમ જાળવી જગતકલ્યાણ સારુ સાધકની વિકાસસીડી સમજાવી.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા તોયે ધ્યેયપૂર્વક રહ્યા. ગૃહસ્થાશ્રમ છોડ્યો તોયે ધ્યેયપૂર્વક છોડ્યો. સંબંધો છોડ્યા તે પણ સમજીને છોડ્યા. ત્યાગને આરાધ્યો તે પણ ક્રમપૂર્વક આરાધ્યો તથા સંયમનો અને તપશ્ચરણનો ક્રમ વગેરે બધું પણ ક્રમશઃ અને હેતુપૂર્વક પાળ્યું અને નિરુપ્યું. વસ્ત્રધારણ કરો કે ત્યાગો એમાં મુક્તિનાં મૌક્તિક નથી, પણ મુક્તિ તો મૂર્ખાના ત્યાગથી છે એમ એમણે જીવી બતાવ્યું.

તેઓના ત્યાગમાર્ગની વચ્ચે કંઈક સ્ત્રીઓનાં, મધુર ભોજનોનાં, મંજુલ સાધનોનાં અને ભક્તોના યશોનાં ઇત્યાદિ પ્રલોભનો હતાં. તોયે તેઓ સંયમમાં સ્થિર રહ્યા અને કર્કશ વચનો, કલુષિત નિંદા, તાડન તથા અપમાનનાં દુઃખો સામે પણ તેઓ અડોલ રહ્યા. આ રીતે એમણે પોતાના જીવન દ્વારા સાધકોને સમતાયોગની સાધનાનું રહસ્ય સમજાવ્યું. પોતાના પગ ઉપર ભલા રહી જેમ શ્રી મહાવીર અદ્વપમાંથી મહાન ગુન્યા અને ક્રમશઃ સંપૂર્ણ થયા, તેમ તે માર્ગે પ્રત્યેક સાધક પોતાની શક્તિ તપાસી, ક્રમપૂર્વક આગળ વધી, પોતાનું ધ્યેય નિશ્ચિત કરીને તે દ્વારા અભીષ્ટ સાધવાનો પ્રયાસ કરે.

એમ કહું છું.

ઉપધાનશ્રુત અધ્યયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

*

દ્વિતીય ઉદ્દેશક

વારનાં વિહારસ્થાનો

માત્ર કોઈ વાહનનો આશ્રય લીધા વિના વિહાર કરી અમુક સ્થળે અમુક વખત પડી રહેવાથી પાદવિહારનો સંપૂર્ણ હેતુ જળવાઈ શકતો નથી. પાદવિહાર અપ્રતિબંધ હોવો જોઈએ. અપ્રતિબંધ-વિહાર એ નિર્મમત્વ કેળવવાનું અપૂર્વ સાધન છે. એક જ સ્થાન ગમે તેટલું પવિત્ર અને સુંદર હોવા છતાં સાધનાકાંટિના સાધકને માટે ઘણીવાર દોષોનું જનક બની જવાનો સંભવ રહે છે. સ્થાન પર મારાપણાનો ભાવ પણ દેખીતી રીતે નાનો હોવા છતાં મહાન ભયંકર શત્રુ છે.

નિલાસન અને સંકટોના અનુભવ પણ અપ્રતિબંધ વિહારથી જ થાય છે. પરિચિત સ્થાનો કરતાંયે અપરિચિત સ્થળોમાં જ વધુ પ્રમાણમાં સાધકની કસોટી થાય છે. કસોટી વિના સાચા સુવર્ણની

પ્રતીતિ પણ શી રીતે થાય ? એવાં એવાં અનેક દષ્ટિબિંદુઓથી જોતાં નીરોગી અને શક્તિમંત સાધકને અપ્રતિબદ્ધ વિહારની આવશ્યકતા છે.

અપ્રતિબદ્ધ રીતે વિહરતો સાધક કેટલો મસ્ત હોય ? તે પોતાને રહેવા માટે કેવાં સ્થાનો પસંદ કરે ? અને તેનાં સ્થાનોમાં આવી પડતી કપરી પરિસ્થિતિમાં કેટલી અને કેવા પ્રકારની સમતા જાળવે ? તે શ્રી નિર્ઞય મહાવીરના સાધનાકાળના જીવન વર્ણનમાંથી સમજાવવા મુશ્કેલી.

ગુરુદેવ જોલ્યા :

(૧) નિર્ઞય જંબૂસ્વામીએ ભગવાન સુધર્મસ્વામીને પ્રશ્ન કર્યો કે, ગુરુદેવ ! તે શ્રમણ શ્રી મહાવીરે વિહાર કરતાં ક્યાં અને કેવાં સ્થાનોમાં નિવાસ કર્યો હતો તે હવે આપ કૃપા કરીને કહો.

નોંધ :- આ શ્લોકને વૃત્તિકાર કે પ્રાચીન ટીકાકારોએ નથી સંભાર્યો પરંતુ સૂત્ર તથા પુસ્તકોમાં દેખાય છે.

(૨) ગુરુદેવ જોલ્યા : સાંભળ શિષ્ય જંબૂ ! કોઈ વખતે એ વીર શ્રમણ નિર્જન ઝૂંપડાઓમાં, ધર્મશાળાઓમાં, પાણી પીવા માટે બંધાયેલી પરબોમાં કે હાટડાઓમાં રહેતા તો વળી કોઈ વખત લુહાર વગેરેની કોઢોમાં અથવા ઘાસની ગંજીઓની નીચે પણ રહેતા.

(૪) આત્માર્થી જંબૂ ! આ રીતે ઉપરનાં સ્થાનોમાં અપ્રતિબદ્ધપણે વિહરીને અને રહીને તપસ્વી મહાવીર પ્રમાદને પરહરી તથા સમાધિમાં લીન થઈ લગભગ તેર વર્ષ લગી પવિત્ર ધ્યાન ધ્યાતા રહ્યા.

(૬) પ્રિય અપ્રમત્ત શિષ્ય ! જોકે ઉપરના કથનથી હવે તું જાણી જ શક્યો હોઈશ કે શ્રમણ મહાવીર ત્યારે સાધના કાળમાં આત્મભાનમાં પૂર્ણ જન્યુત હતા તોય જ્યાં સુધી એમની સાધનાની પૂર્ણ સિદ્ધિ નહોતી થઈ ત્યાં સુધી તેઓ બાહ્યભાવે પણ સવિશેષ ધ્યાનસ્થ

અને જાગૃત રહેતા. એમને કોઈ વખતે પ્રસંગવશાત્ જો બહુ નિદ્રા આવવા માંડતી તો તે જીડીને ટટ્ટાર ખેસતા અને ખેસવા છતાં નિદ્રા આવતી તો તેઓ શિયાળાની કડકડતી ઠંડી રાત્રે પણ મુહૂર્ત વાર જરા બરાબર ફરીને નિદ્રાને ટાળવાનો પુરુષાર્થ કરતા.

ઉપસંહાર

શ્રમણ મહાવીરનો વિહાર એ જેમ સાધનાનું એક અંગ હતું, તેમ વિહારમાં લિન્નલિન્ન એકાંત સ્થાનોમાં રહી સ્વાધ્યાયમગ્ન અને ધ્યાનમગ્ન રહેવું એ ક્રિયા પણ સાધનામાં અંગભૂત હતી. અદ્વપનિદ્રા, તપશ્ચરણ, કષ્ટસહન એ બધાં વૃત્તિ પર વિજય મેળવવાના પ્રયોગો હતા. તે દ્વારા સત્યની પ્રાપ્તિ જેમ જેમ થતી ગઈ તેમ તેમ દેહ સાથે રહેવા છતાં તેઓ દેહાધ્યાસથી પર રહેવામાં સફળ થતા ગયા. પ્રત્યેક સાધકની સાધના આ રીતે સફળ થઈ શકે છે.

એમ કહું છું.

ઉપધાન શ્રુત અધ્યયનનો દ્વિતીય ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

*

તૃતીય ઉદ્દેશક

શ્રમણની સહિષ્ણુતા

પાદવિહાર અને લિક્ષા એ બન્ને શ્રમણના સ્વાવસાન અને સંયમ કેળવનારાં સુદઢ સાધનો છે જેણે પોતાનું સર્વસ્વ જગતને ચરણે ધરી વસુધૈવ કુટુંબક એટલે કે સમસ્ત વિશ્વની સાથે મૈત્રી અને પ્રેમ સાધવાનો પ્રયોગ આદર્યો છે, એવા ત્યાગીજનને પાદવિહારમાં અનેક પ્રકારના ટાઢાભિના પ્રસંગો સાંપડે એ સ્વાભાવિક છે. આવા અનેક ઉપસર્ગો અને પરિષ્કો વચ્ચે જેટલે અંશે તે સમભાવે જીવી શકે તેટલે અંશે તેની શ્રમણસાધના સફળ થાય અને તે વિકસ્યો ગણાય.

સંયમમાર્ગે જતાં અકસ્માતથી સ્વજન્ય કે પરજન્ય જે સંકટો આવે તેને પરિષદ અને કોઈ અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા ધરાદાપૂર્વક કે અજ્ઞાનતાથી, વૈરવૃત્તિથી કે કૃતૂહલવૃત્તિથી જે સંકટો ઉપજવવામાં આવે તેને જૈન પરિભાષામાં ઉપસર્ગ કહેવામાં આવે છે. પાદવિહાર અને ભિક્ષામય જીવનમાં આ બન્નેનો રચનાત્મક અનુભવ થવો અતિ સુલભ છે.

શ્રમણ મહાવીર અનાર્થ ભૂમિમાં વિચર્યા હતા, કારણ કે તે નિર્ઐશ્યની દૃષ્ટિમાં આર્થ અને અનાર્થની એવી વિષમ બુદ્ધિ કે ભેદ-બુદ્ધિને અવકાશ નહોતો. તે શ્રમણુવર તો સર્વ પર સમભાવી હતા. છતાંયે અનાર્થત્વના સંસ્કારોને વશ થયેલાં અનેક જનો દ્વારા વિવિધ રીતે એ યોગી પર અનાર્થત્વના નમૂનારૂપ ઉપસર્ગો નડ્યા. અને એ અનેક દુઃસહ સંકટોમાં પણ જે તત્ત્વનું અવલંબન લઈ તેઓ સંયમી, સ્થિર અને સમભાવી રહ્યા તે પ્રતિકારરહિત સહિષ્ણુતાનું ચિત્ર આલેખતા.

ગુરુદેવ બોલ્યા :

(૧) મોક્ષાર્થી જંબૂ ! મહાનિર્ઐશ્ય મહાવીર કર્કશ સ્પર્શક ટાઢ, તાપ તથા ડાંસ અને મચ્છરના ડંખો વગેરે વિવિધ પરિષદોને સમભાવપૂર્વક સહન કરી શકતા.

(૨) સાધક જંબૂ ! વળી તે દીર્ઘ તપસ્વી મહાવીર દુર્ગમ્ય એવા લાટ દેશના વજ્રભૂમિ અને શુભ્રભૂમિ નામના બન્ને વિભાગોમાં વિચર્યા હતા. ત્યાં તેમને રહેવાને સ્થાનો પણ હલકાં (વિષમ) મળતાં અને આસનો (ખેસવાનાં સ્થાનો) પણ તેવાં જ મળતાં.

(૫) આત્માર્થી જંબૂ ! આવા અનાર્થ લોકોની વસતિમાં તે ભગવાન માત્ર એક કે બે વાર જ નહિ પરંતુ ઘણીયે વાર વિચરતા. ત્યાંની વજ્રભૂમિમાં વસતા લોકોને પોતાના સારુ પણ લૂપ્ત અને

તામસી ભોજન માંડમાંડ મળતું હોવાથી તેઓ એટલા તો તામસી સ્વભાવના બની ગયા હતા કે સાધુને ભિક્ષાર્થે આવતા દૂરથી જોતાં જ દેખી બની કૂતરાઓને છૂ છૂ કરીને તેની પાછળ દોડાવી ઉપદ્રવ કરતા. આ કારણે બૌદ્ધાદિ મતના તથા ખ્રીષ્ટ કેટલાક ભિક્ષુઓને જો તે પ્રદેશમાં વિચરવાનું કામ પડતું તો નાળવાળી લાકડી (કૂતરાના ઉપદ્રવથી બચવા પૂરતું સાધન) હાથમાં લઈ બહાર નીકળવાનું રાખતા. છતાંય કૂતરાઓ તેઓની પાછળ પણ લાગ્યા રહેતા અને તેઓને કરડી ખાતા. સુત્ર જંબૂ ! આ રીતે લાટ પ્રદેશ મુનિવિહારને માટે સર્વથા વિકટ જ હતો, તોયે ભગવાને તે પરિસ્થિતિમાં રહી, દેહલાન ભૂલી તથા દુષ્ટ મનોવૃત્તિને દૂર કરી પ્રત્યેક પ્રાણી પ્રત્યેના પ્રેમ કેળવીને અનેક પ્રકારનાં સંકટો અને અનાર્થ લોકાનાં કડવાં વચનોને સમભાવે તથા પ્રસન્નચિત્તે સહન કર્યાં.

જૈનદષ્ટિએ ‘શકં’ પ્રત્યપિ સખ્ય’ એ વાસ્તવિક અહિંસાનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે. એ જ અહિંસા જ્યારે ક્રિયાત્મક બને છે, ત્યારે તેને શબ્દપર્યાયરૂપે ઓળખવા માગીએ તો અનુકંપા કે દયાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંત જેટલો જ્યાં વ્યાપક તેટલી જ તે વ્યક્તિ, સમાજ કે રાષ્ટ્રમાં વધુ સંસ્કારિતા અને વધુ શાન્તિ નજરે પડવાની. પણ અહીં એટલું કહેવું જરૂરી છે કે ઉપરની અહિંસાની વ્યાખ્યા જૈન એટલે વીર વિજેતા અને ઉચ્ચકોટિના સાધક માટે છે, અને એવો વીર જ શકની સાથે સખ્ય બાંધી શકની શક્તા છોડાવી શકે. એટલી ભૂમિકાએ ન પહોંચ્યો હોય તે જો એનું અનુકરણ કરવા લાગે તો અનર્થ જ કરી બેસે. જેની વૃત્તિમાં વ્યક્તિપરત્વેના અંગત વૈરના અંકુર ન હોય તે જ ઉપરની અહિંસાનું વિવેકયુક્ત પાલન કરે.

ઉપસંહાર

સાધનાની વિકટ વાટે પ્રલોભનની ખીણો અને સંકટોના ટેકરાઓ હોવા સ્વાભાવિક છે. મુશ્કેલીઓ જ મહાપુરુષને સર્જે છે એમ કહીએ તો ચાલે. મુશ્કેલી વિનાના વિકાસમાર્ગમાં ધારેલી મોજ નથી મળતી, તેથી જ મહાપુરુષો વિકટ પંથમાં જવાનું વધુ પસંદ કરે છે અને મોજપૂર્વક તેને સહી પણ લે છે. કષ્ટોની સામે માનસિક, વાચિક કે કાયિક કોઈ પણ જાતનો પ્રતિકાર કર્યા વિના તેમને સહી લેવાં એનું જ નામ સાચી સહિષ્ણુતા.

આપત્તિનો ખરો પ્રતિકાર પ્રત્યાઘાતમાં નથી, પણ સહિષ્ણુતામાં જ છે. પ્રત્યાઘાતનાં પરિણામ હાનિકારક જ નીવડે છે. માટે સાધકે એવી આપત્તિની પરંપરામાં ભવિષ્યે પણ ન યોગ્યવું પડે, તે લક્ષ રાખી વ્યક્તિ પર કદી પ્રહાર ન કરવો. વ્યક્તિ તો માત્ર નિમિત્ત છે. નિમિત્તને તિરસ્કારવું કે તેની શુદ્ધિ કરવી તે કરતાં ઉપાદાનની શુદ્ધિ કરવી તે જ પ્રધાન, સરળ અને સાચો માર્ગ છે.

એમ કહું છું.

ઉપધાન શ્રુત અધ્યયનનો તૃતીય ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

*

ચતુર્થ ઉદ્દેશક

વીર પ્રભુની તપશ્ચર્યા

સાહિત્ય, સંગીત, કળા, વિજ્ઞાન, અર્થાર્જન કે એવી ખીણ સર્જનાત્મક બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાંયે કોઈ પણ ક્ષેત્ર એવું નથી કે જેમાં તપશ્ચરણને અવકાશ ન હોય ! પરંતુ અહીં તો જે તપશ્ચરણનું વિધાન છે તે મુખ્યત્વે આધ્યાત્મિક વિકાસને અનુલક્ષીને છે.

બહિર્ભૂત-પરાલવથી થતી ક્રિયાઓમાં ચૈતન્યની જે શક્તિઓ વહેંચાઈને વિખરાઈ જાય છે એને એકત્રિત કરવી એટલે કે ચૈતન્યની વિખરાતી શક્તિઓ સંગ્રહીત કરી એમનો એક પ્રખર સંચય કરવો, એનું નામ તપ. જુદી જુદી રીતે વહી જતી અનેક નિર્ઝરણીઓના જલનો સંગ્રહ કરવાથી જેમ સ્થાયી સંચય થાય છે, અને મહાન

કાર્ય આપી શકે છે, તેમ ચૈતન્યની સંગૃહીત શક્તિ પણ અનંતગણું કાર્ય આપી શકે છે. છૂટાંછવાયાં કિરણો કશું કાર્ય કરી શકે નહિ. પણ એ એકત્રિત થાય છે અને જ્વલંત શક્તિ પ્રગટે છે. તેમ ચૈતન્યની શક્તિઓના સંગ્રહથી પણ એક અજોડ નવચેતન પ્રગટે છે. આથી કોઈ પણ ધર્મ તપાસશે તો પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપકે તપઃશક્તિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સ્વીકારી છે એમ જણાયા વિના રહેશે નહિ.

પરંતુ એ સંગૃહીત થયેલી શક્તિ ખોટે માર્ગે ન વેડફાઈ જાય- તે બાંધેલા પુલમાં ગાબડું પડીને પાણી ચાલી ન જાય કિંવા તે વિશુદ્ધ પ્રવાહમાં ખીજું કોઈ ઉપરથી, બાજુમાંથી કે નીચેથી અનિષ્ટ તત્ત્વ ન ભળી જાય તે પૂરતી સંભાળ રાખવાની પણ જરૂર પડે છે. આથી જ મહાશ્રમણ મહાવીરે પોતાની સાધનામાં તપનું સ્થાન જ્ઞાન અને ધ્યાન પછી આપ્યું છે.

જ્યાં સુધી મોહનીય કર્મનું જોર હોઈ પર પદાર્થોથી દૂર રહેવાની કાળજી ધરાવતાં છતાં મમતા કે અહંતાનું આરોપણ થઈ જાય અને એમાં સુખ છે, એવી ભાંડીભાંડી વૃત્તિ રહે ત્યાં સુધી આત્મશાન્તિ સાધવી એ કેવળ વલખાં માત્ર છે. આવું ધારી સંયમ અને ત્યાગ કર્યા પછી પણ શ્રમણ મહાવીરે સાડાબાર જેટલાં વર્ષો દીર્ઘ તપશ્ચર્યા આદરી અને તેઓ દીર્ઘતપસ્વી મહાવીર કહેવાયા.

જ્ઞાન એટલે વિવેકબુદ્ધિ અથવા સમજશક્તિ. સંગ્રહમાં કયાંય ગાબડું ન પડે એની આ શક્તિ પૂરતી સંભાળ રાખે છે. અર્થાત્ કે તપશ્ચર્યા કેવળ નિર્વ્યાજ અને નિષ્કામ રહે એની એ અહર્નિશ કાળજી કર્યા કરે છે; કારણ કે કોઈ પણ ક્રિયા કર્યા બાદ તેના ફળની ધરજા માનવમાત્રમાં રહે છે. એટલું જ નહિ બલકે કંઈ પણ નવીન જુએ એટલે આવું મને મળે તો ઠીક એવી એને ભાંડીભાંડી સ્પૃહા- કે જેને જૈન પરિભાષામાં નિદાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે-રહ્યા કરે છે. સામાન્ય રીતે જીવમાત્રમાં અને પ્રગટ સ્વરૂપે માનવમાત્રમાં

એ લાલસા અતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ એક વાસનાનું જ સ્વરૂપ છે અથવા એની બીજી બાજુ છે, એમ કહી શકાય. એ સ્પૃહાના સંગથી શક્તિઓના સંગ્રહમાં ગાળકું પડે છે, અર્થાત્ કે એ તપશ્ચર્યા અશુદ્ધ બની જાય છે. પણ આવી તુચ્છ વૃત્તિ કે જે શત્યની પેઠે જીવનને ડગલે ને પગલે ખૂંચ્યા કરે છે તે કાંટાને સાચું જ્ઞાન ફેંકી દે છે, અને આત્મવિશ્વાસમાં લેશ પણ ગાળકું પડવા દેતું નથી એ દષ્ટિએ જ્ઞાનની સર્વ પ્રથમ અગત્ય છે. જ્ઞાની સાધકને જગતના અભિપ્રાયની કશી પડી હોતી નથી; માત્ર આત્માની જ પડી હોય છે. એની તપશ્ચર્યા અહંતાની વૃદ્ધિ માટે, ગૌરવ માટે, મહત્વાકાંક્ષા માટે અથવા લોકપૂજા કે લોકપ્રતિષ્ઠા માટે થતી નથી એટલે જ એ તપશ્ચર્યા આદર્શ અને સફળ ગણાય છે.

તપશ્ચર્યામાં જ્ઞાન સાથે ધ્યાનનું પણ સ્થાન આવશ્યક છે, કારણ કે બહારથી ઘૂસતા વિકલ્પોના અનિષ્ટની ચોકી તો ધ્યાન જ રાખી શકે છે. સર્વ ઈંદ્રિયો, મન, વાણી અને કર્મને સત્ય પર એકાગ્ર કરી રાખવાની અદ્ભુત શક્તિ પણ ધ્યાન દ્વારા જ સાંપડે છે. એટલે આ રીતે જ્ઞાન અને ધ્યાન એ બંને તપસ્વીને અનિવાર્ય આવશ્યક છે. જે એ બંને મેળવે છે એને એ સૌ શક્તિમાં ગાળકુંય નથી પડતું અને દુઃખચર્ચ પણ નથી થતો અને ધ્યાનપૂર્વકની તપશ્ચર્યા કેવળ આત્મવિકાસમાં સાંગોપાંગ ઉપયોગી બની રહે છે.

આવી તપશ્ચર્યા એટલે જ્વલંત ભઠ્ઠી એમાં અનેક જન્મેના સંચિત થયેલાં કર્મકાળો ક્ષણવારમાં બળીને ભસ્મીભૂત થાય છે, અને ચૈતન્યનો અપ્રતિહત પ્રકાશ જીવનના સર્વ ભાગોમાં પથરાઈ જવાથી અંધકાર દૂર થાય છે.

આથી જ શ્રમણ મહાવીરના આયુષ્યકાળનો છઠ્ઠા કરતાંયે વધુ હિસ્સો કેવળ તપશ્ચર્યાની ક્રિયાને ખોળે આવે છે, અને એમના સાધના-કાળનું તો એ મુખ્ય કેન્દ્ર છે.

દીર્ઘતપસ્વી મહાવીરે તપશ્ચર્યાનો સંબંધ સીધી રીતે આંતરિક વૃત્તિઓ સાથે છે એ હેતુ બરાબર જળવાઈ રહે એટલા ખાતર તપશ્ચરણના મુખ્ય-આંતરિક અને બાહ્ય એવા બે ભેદો, અને તેના પેટા વિભાગો મળી કુલ બાર ભેદો વર્ણવ્યા છે.

એ બધા ભેદોને એમણે પોતાના જીવનમાં કેવી રીતે ઉતાર્યા હતા એ વર્ણવતાં

ગુરુદેવ બોલ્યા—

[૧] તપસ્વી જ'બૂ! શ્રમણ ભગવાન મહાવીર રોગોથી અસ્પૃશ્યને નીરોગી હોવા છતાં અદ્યભોજન (મિતાહાર) કરતા. વળી, વહાલા જ'બૂ! (તેઓ નૈસર્ગિક જીવન જીવતા હોવાથી) તેઓનું શરીર નિત્ય નીરોગી હતું અને રહેતું. છતાં કોઈ અકસ્માતથી વ્યાધિરોગ આવી પડે તોયે કદી તેઓ એનો પ્રતિકાર (નિવારવાનો ઉપાય) કરવાનું ઇચ્છતા નહિ.

ઉપરના સૂત્રમાં સાદુ અને સાત્ત્વિક ભોજન હોય તોયે પરિમિત કે અદ્ય લેવું એમ બતાવ્યું છે. આથી અદ્ય ભોજનથી ભૂખ રહે છે, અને નિર્બળતા વધે છે, એવો ભ્રમ ઘણાને હોય છે, એ વાસ્તવિક નથી એમ સહેજે સમજશે.

અનુભવ પણ એમ જ કહે છે અને શરીરશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો પણ ચોક્કસ ઇતિહાસથી એમ ભાષે છે કે જગતની જેટલી પ્રજા અધિક ખાવાથી કે સ્વાદલોચુપતાથી રોગિષ્ઠ થઈ અકાળે મૃત્યુ પામે છે તેટલી પ્રજા ખોરાક ન લેવાથી પામતી નથી. આ વાતનો ઓછો-વત્તો સ્વાનુભવ પણ સૌને હોવો સ્વાભાવિક છે. તોયે આજે માનવે પોતાના જીવનની અનેક હાજતો અને ખોટી જરૂરિયાતો વધારી પોતાની જ બુદ્ધિથી પોતાનું દુઃખ નોતર્યું છે એમ દેખાય છે. સૂત્રકારના આશય પ્રમાણે પૂર્વાધ્યાસોને પલટી નાખવાથી ખોટી જરૂરિયાતો સહેજે ઘટી જાય છે. આ પણ એક પ્રકારની તપશ્ચર્યા જ ગણાય.

હોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે અલ્પ ખાવાથી કહી રોગ ન જ થાય ? એનો પોતે જ ઉત્તર આપી દે છે. એ કહે છે કે એવું એકાંત નથી. કારણ કે જીવ અને કર્મનો સંબંધ કેવળ વર્તમાન ક્રિયા સાથે નથી. પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી ભૂલો-કર્મોથી પણ રોગ જન્મવાનો સંભવ તો છે જ. આ વાત ભૂલવી ન જોઈએ. આ પરથી આપણે ત્યાં કર્મના સિક્કાંતનો જે દુરુપયોગ થાય છે એનું નિવારણ મળી રહે છે. વળી ઘણી વાર એવું બને છે કે માનવને બુદ્ધિ તથા પુરુષાર્થ જેવાં ઉત્તમ તત્ત્વો મળ્યા છતાં એ આળસુ બની જાય છે અને પોતાની આ પ્રત્યક્ષ ભૂલ ન જોતાં પૂર્વકર્મો પર દોષારોપણ કરે છે. એ પણ અવાસ્તવિક છે.

[૨] મોક્ષાર્થી જંબૂ! તે તપસ્વી પ્રતિકારવૃત્તિથી પર હોઈ તેમને રોગોના ધલાજરૂપે જીલાળ, વમન તથા તેલમર્દન કે શરીરશુશ્રૂષા માટે સ્નાન, અંગચંપી કે દાતાણીની આવશ્યકતા રહેતી નહિ.

નોંધ : આ બંને સૂત્રોથી એ ફલિત થયું કે જ્યાં પ્રતિકારવૃત્તિ છે ત્યાં જ પ્રતિકારઉપાયોના આવશ્યકતા છે અને એ દશામાં ઉપાયો યોજાય એ કંઈ અસ્વાભાવિક નથી. પણ જૈનદર્શન તો નિસર્ગદર્શન હોઈ એમ કહે છે કે કોઈ પણ ક્રિયાને પ્રતિકાર કરવો એ એને નિવારવાનો ઉપાય જ નથી.

ચિકિત્સકો પણ એમ જ કહે છે : ઔષધ રોગને નાબૂદ કરવા સારુ એક પ્રતિકારક ઉપાય તરીકે યોજવામાં આવે છે એમ સામાન્ય રીતે જણાય છે ખરું, પણ વાસ્તવિક રીતે એમ નથી. વધતા રોગને અટકાવવો એટલું જ ઔષધનું કાર્ય, રોગને મટાડવાની તાકાત તો નિસર્ગના હાથમાં જ છે, દહીંના હાથમાં જ છે. દહીંને પરહેજ પાળવાનું કહેવામાં આવે છે એની પાછળ એ જ હેતુ છે. પરહેજ પાળવી એટલે નિસર્ગશક્તિને કામ કરવા દેવાનો અવકાશ આપવો. આથી આટલું સ્પષ્ટ સમજશે કે જેની ક્રિયામાં સહજતા વર્તે છે તેને માટે

પ્રતિકારક ઉપયોગની લેશ માત્ર આવશ્યકતા નથી જ. પણ જેની વૃત્તિમાં પ્રતિકારક ભાવના છે અને એ ભાવના વૃત્તિ પરથી દૂર કરી નાખવા જેટલી જેણે હજુ શક્તિયે કેળવી નથી એણે તો વિવેકસુદ્ધિપૂર્વક શુદ્ધ ઉપચારાર્થે પુરુષાર્થ કરવો જ રહ્યો.

[૫] અપ્રમત્ત જ'ખૂ! એ તપસ્વી મહાવીર જ્યારે ક્ષુધા લાગે ત્યારે કે જ્યારે તપશ્ચર્યાનું પારણું હોય ત્યારે, માત્ર શરીરના નિર્વાહ અર્થે ભિક્ષાર્થે જતા. અને ઘણી વાર તો માત્ર લૂખા ભાત, ખોરકૂટ અને અડદનો આહાર મેળવી એનાથી જ નિર્વાહ કરી લેતા. આ પ્રમાણે ભગવાન આ ત્રણ વસ્તુઓ પર જ આઠ માસ સુધી રહ્યા હતા.

નોંધ : ભોજન એ ક્ષુધા નિવારવા અર્થે ઉપયોગી છે; અને જીવન માટે પદાર્થ છે, પદાર્થ માટે જીવન નથી. આટલો જે સાધકને સતત ઉપયોગ હોય તે સ્વાદજન્ય જરૂર કરી શકે. આ સૂત્રમાં શ્રમણ મહાવીરે સ્વાદ પર કેટલો પ્રબળ વિજય મેળવ્યો હતો એનું અનુભવપૂર્ણ પ્રમાણ છે. તેઓ આઠઆઠ માસ સુધી લૂખા ભાત, ખોરના ભૂકાનો ખનેલો ખોરકૂટ તથા અડદના બાકળા પર જીવનનિર્વાહ કરી શકતા. અને એ પણ ભૂખ લાગે ત્યારે જ. આ બીના એમની શરીર-સ્થિતિની સહજતા અને નિર્મોહતાને પણ સ્પષ્ટ કરે છે.

અહીં જીવનપોષક તત્ત્વનો પ્રશ્ન રહે ખરો. પણ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઉપર દેખાતા રસાળ પદાર્થો સાથે જ જીવનપોષક તત્ત્વોનો સંબંધ નથી. ઘણા પદાર્થો ખાવામાં નીરસ લાગે છતાંય એમાં જીવનપોષક તત્ત્વ સારા પ્રમાણમાં હોય. ઉપરની ત્રણે વસ્તુઓના સંબંધમાં પણ એવું જ છે. એ ત્રણેમાં રસમાધુર્ય ન દેખાય તોય જીવનપોષક તત્ત્વ તો પૂરા પ્રમાણમાં છે જ. અને રસના સંબંધમાં તો એવું છે કે જેને સાચા રસની પ્રતિતી થઈ છે તે સૂકા દેખાતા પદાર્થોમાંથી પણ રસ લઈ શકે છે. અને એ નથી એને તો રસાળ પદાર્થ પણ નીરસ નીવડે છે. જીભમાં અમી સાથે મળેલો લૂખો આહાર

પણ જે રસાનંદ જન્માવે છે અને અર્પે છે, તે રસ કૃત્રિમ સ્વાદ-
કે કૃત્રિમ રસથી તરબોળ કરેલાં ભોજન નથી જન્માવી કે અર્પી-
શક્તિ. આવો અનુભવ કોને નહિ હોય ?

છતાં પછીથી આ સૂત્રના છેલ્લા અંશમાં જે કાળમર્યાદા છે તે પરથી સૂત્રકાર એમ પણ કહી જ દે છે કે આ પ્રકારનો આહાર જ લેવો એ એમને આગ્રહ પણ નહોતો. જ્યાં આગ્રહ છે, ત્યાં સહ-જતાનો લોપ થાય છે. એટલે આઠ માસ સુધી અને તે પણ તેવા પ્રસંગને અનુસરીને જ આ પ્રયોગ તેમના જીવનમાં થયો હતો. બાકી તેમની સાધનાનો ઘણોખરો ભાગ તો કાયમી તપશ્ચર્યાનો છે. એમની તપશ્ચર્યા પણ સહજતપશ્ચર્યા હતી. સહજતપશ્ચર્યા એટલે જેનો પોતે ત્યાગ કર્યો છે એવા આહાર પ્રત્યે મન સુધ્ધાં ન જાય અને સ્વાધ્યાય કે ધ્યાનમાં અડોલ એકતારતા રહે. આ પરથી ઉપવાસ, જીણાદરી, સ્વાદત્યાગ ઇત્યાદિ બાહ્ય તપશ્ચર્યાઓ જ છે. એ પોતે તપશ્ચર્યા નથી, પણ તપશ્ચર્યાનાં સાધન માત્ર છે. અને એ સાધનો પણ એટલા માટે જરૂરી છે કે દેહની નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયા જેટલી અલ્પ થાય એટલી વૃત્તિનિરોધના પ્રયોગમાં અનુકૂળતા થાય. આ વાત સૌ કોઈ યાદ રાખે.

[૬] મોક્ષાર્થી જંબૂ! દીર્ઘતપસ્વી મહાવીર ઘણીવાર એકી-સાથે પંદર પંદર ઉપવાસ, માસખમણ (માસના ઉપવાસો) તથા બખ્ખે મહિના અને છ છ મહિના સુધી અન્ન અને પાણી બંનેનો ત્યાગ મહિના (અર્થાત્ ચોવિહારા ઉપવાસ કરી) રાત્રિદિવસ નિરીહ (ભોજનાદિની ઇચ્છારહિત) તથા અપ્રમત્ત થઈ વિચરતા. તેમ જ બખ્ખે, ત્રણત્રણ, ચાર ચાર ઉપવાસને પારણે પણ જ્યારે અન્નપાણી લેતા, ત્યારે એ કેવળ નિરાસક્ત ભાવે શરીરસમાધિ ટકાવવા સારુ જ લેતા હોઈ મધ્યમ અને સાદો જ ખોરાક લેતા.

નોંધ : પ્રથમના સૂત્રમાં મિતાહાર, જીણાદરી એટલે અલ્પાહાર.

અને સ્વાદ્વિજ્યની વાત હતી. અહીં ઉપવાસની વાત છે. એનો સાર એ છે કે ઉપવાસ એ આકસ્મિક નથી, પણ પ્રયોગસાધ્ય સહજતપશ્ચર્યા છે. ઉપવાસ કરીએ તો જ તપશ્ચર્યા કરી કહેવાય એવી માન્યતા સર્વાંગસત્ય નથી. એટલું આ પરથી સ્પષ્ટ સમજશે.

વળી તેઓ છ છ માસ જેટલા લાંબા કાળ સુધીના ઉપવાસ પછી પણ પારણામાં હંમેશની જેમ સહજ, સાત્ત્વિક અને સાદો આહાર લેતા એમ કહી અહીં સૂત્રકાર એ પણ વઢી નાખે છે કે તેમના લાંબા કાળના ઉપવાસો પણ સહજ રૂપે હતા. આટલા લાંબા કાળ સુધી ઉપવાસનું શું કારણ ? એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ એ જ કે જ્યાં સહજતા હોય છે ત્યાં કરવાનું ન હોય તોયે થઈ જાય છે. આપણે જ્યારે આપણી ઈષ્ટ વસ્તુની પાછળ પ્રયત્ન કરતા હોઈએ ત્યારે ક્ષુધા, તૃષ્ણા તો શું શારીરિક હાજતોને પણ ઘણીવાર ભૂલી જઈએ છીએ. અને જ્યાં ક્રિયામાં ચિત્ત પરોવાઈ ગયું હોય છે ત્યાં સમયનુંય ભાન રહેતું નથી. એવો અનુભવ કોને નથી ?

સહજતપશ્ચર્યાનું ફળ કર્મની નિર્જરારૂપે પરિણમે છે. તપશ્ચર્યાનો હેતુ ભૌતિક હોતો નથી, અને ભૌતિક હેતુપૂર્વક જે તપશ્ચર્યા થાય છે તે સહજ તપશ્ચર્યા પણ ગણાતી નથી. સારાંશ કે સહજતપશ્ચર્યા દ્વારા જ આત્મશુદ્ધિ અને આત્મસંતોષ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે. અને શ્રમણ મહાવીરે તેનો અનુભવ કર્યો હતો.

[૭] આત્મલક્ષી જંબૂ! આ રીતે દેહાદિ સંયોગ તથા કર્મનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણ્યા પછી તે મહાવીર પોતે પાપકર્મ કરતા નહિ. કરાવતા નહિ અને કરનારને અનુમોદન સુદ્ધાં આપતા નહિ.

નોંધ : પણ જ્યાં સુધી તપશ્ચર્યા સહજ ન થાય ત્યાં સુધી કશું ન કરવું એવો કોઈ રૂપે અવગો અર્થ કરે ! તેથી અહીં સૂત્રકાર એમ કહેવા માગે છે કે જેને યથાર્થજ્ઞાન થયું છે કે યથાર્થજ્ઞાન મેળવવાની સાચી જિજ્ઞાસા છે, તેને માટે આધ્યાત્મિક તપ અનિવાર્ય છે. એટલું જ નહિ બલકે તેને પ્રિય પણ લાગે છે. એટલે માણસ

પોતે ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે તોયે તે દ્વારા તપ કર્યા સિવાય રહેવાતું નથી. પછી તે તપ ભલે બાહ્ય હોય, વ્યવસ્થિત ન દેખાતું હોય, પણ એ તપ તો છે જ.

સારાંશ કે યથાર્થ ભાન પહેલાંય તપ હોય છે, અને પછીયે હોય છે. પ્રથમ જે તપ હોય છે તે કૃતિસાધ્ય અને પ્રેરણાજન્ય હોય છે. પછી તે સહજસાધ્ય અને સ્વભાવજન્ય બને છે. પ્રથમના તપને સંયમ અને પછીના તપને આધ્યાત્મિક તપ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

[૮] શિષ્ય ! શ્રમણ મહાવીર ગામમાં કે શહેરમાં જઈ પરને માટે તૈયાર થયેલો આહાર (જે તે દાતાને સંયમી ભાવનાપૂર્વક આપવાની ઇચ્છા થાય તો જ) મેળવતા અને એ રીતે વિશુદ્ધ ભિક્ષા મેળવીને નીરાગ વૃત્તિથી (સંયમ હેતુપૂર્વક) તેનો ઉપયોગ કરતા.

નોંધ : વિશુદ્ધ ભોજનની મન પર સુંદર અસર થાય અને શ્રમણ મહાવીર જેવાને પણ સાધક દશામાં તેની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય, તે વાતમાંથી એટલું સમજાય છે કે વિશુદ્ધ ભિક્ષા મેળવવામાં જે નિયમોની અગત્ય છે તે હેતુ સમજી વિવેકપૂર્વક આચરવા જ રહ્યા.

જે કે અહીં આઠમા સૂત્રમાંથી તો માત્ર એટલું જ જાણવાનું મળે છે કે ભિક્ષા તે જ કહેવાય કે જે અન્નપાણી ગૃહસ્થે પોતાને માટે તૈયાર કર્યા હોય છતાં તેમાંથી પોતે અમુક સંયમ કરીને ભાવનાપૂર્વક ભિક્ષુને આપે. આવો સંયમ અને ભાવના સૌ કોઈ ગૃહસ્થને સુલભ નથી. અને એથી જ ભિક્ષા મેળવવી દુર્લભ છે એવો અનુભવીજનોને અનુભવ યથાર્થ છે. ભિક્ષા મેળવવામાં ભિક્ષુને આટલું જ્ઞેવાનું એ તો મુખ્ય. બાકી પોતા માટે તેમાંનું પથ્ય શું છે? આપનાર સંયમ-ભાવનાથી આપે છે કે તેની પાછળ કોઈ બીજો આશય છે? આપનારને ભિક્ષા આપ્યા પછી કષ્ટ તો નહિ થાય ને? એ આપનાર ભિક્ષા આપતાં આપતાં બીજાં કોઈ સૂક્ષ્મજીવોને તો નથી પીડી રહ્યો ને? ઇત્યાદિ બાબતો પણ ભિક્ષા ગ્રહણ કરતી વખતે જાણવા અને આચરવા યોગ્ય છે.

[૮] પ્રિય અપ્રમત્ત શિષ્ય ! તે ભગવાન ભિક્ષાર્થે જતાં રસ્તામાં ભૂખ્યા કાગડા કે પારેવાં વગેરે પક્ષીઓ ચણુતાં હોય કે ખીજાં પ્રાણીઓ કંઈ ખાતાંપીતાં હોય તો તેમના તે કાર્યમાં ભંગ ન પડે તે રીતે ધીમેધીમે ચાલતા અથવા તે માર્ગ છોડી કે તે ઘર છોડી ખીજે સ્થળે ચાલ્યા જતા.

નોંધ : નવમા સૂત્રમાં ભિક્ષાર્થે જતાં કે વળતાં માર્ગમાં પણ એ શ્રમણ કેટલા સાવચેત રહેતા એનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે; અને એ પ્રત્યેક સાધકને વિચારણીય છે. અપ્રમત્ત સાધક પ્રત્યેક ક્રિયામાં આટલો જગૃત હોવો જ જોઈએ.

[૧૦] વિવેકી જાજૂ ! એ શ્રમણ મહાવીર ભિક્ષાર્થે કોઈ ગૃહ-સ્થના ઘરમાં પ્રવેશતા ત્યાં જો ખીજા કોઈ બ્રાહ્મણ, શ્રમણ, ભિખારી, અતિથિ, ચંડાલ, બિલાડી કે કૂતરાને આગળ કે પાછળ આવેલા જોતા અથવા તેને આહાર મેળવતાં દેખતા, તો તે ક્રિયામાં લેશ પણ વિક્ષેપ ન પડાવતા કે તેના પર દ્વેષ ન ધરતા, પણ તે જ વખતે કોઈને જરા પણ અડચણ ન થાય તેમ ત્યાંથી તેઓ દૂર ચાલ્યા જતા. આ રીતે તેઓ નાનામોટા કોઈ જીવોને પોતાના નિમિત્ત લેશ પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન થાય એવી કાળજી રાખતા.

નોંધ : જ્યારે ખીજો ભિક્ષાર્થી ભિક્ષા મેળવતો હોય ત્યારે તેની નજરે કે દાતારની નજરે પડવાથી એ ભિક્ષાર્થીને દુઃખ થાય અથવા દાતાર જોને આપતો હોય તેને ઓછું આપે વગેરે અનેક દોષોનો સંભવ હોવાથી, ત્યાં તેવા પ્રસંગે ભિક્ષુને ભિક્ષાર્થે જાણ રહેવું કે ભિક્ષા મેળવવા પ્રયત્ન કરવો એ ઈષ્ટ નથી એમ કહેવાનો અહીં સૂત્રકારનો આશય છે.

આ સૂત્રમાં જીવનવ્યાપી અહિંસાનું સુંદર ચિત્ર છે. કોઈની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ લાગણી દુર્ભવવી કે કોઈની લાગણી દુભાય એવું નિમિત્ત આપવું તે પણ હિંસા છે. પછી એ અજ્ઞાનમાંથી હો કે

બેદરકારીથી હો ! ઘણી વાર કર્મવાદના અન્નેડ સિદ્ધાંતને કેટલાક સાધકો વિકૃત સ્વરૂપમાં રજૂ કરતા હોય છે. પોતાની બેદરકારીથી— પોતાના નિમિત્તથી બીજાને ઈબ્બ પહોંચી હોય, પહોંચતી હોય કે પહોંચવાની હોય તેમ જાણવા છતાં “એ જાણે અને એનાં કર્મ જાણે” એમ જોલી પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકતા હોય છે. શાણો અને વિવેકી સાધક આવું કદી ન કરે એમ શ્રમણ મહારથીની ઉપર દર્શાવેલી સાધુતા પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે.

[૧૧] વળી એ મુમુક્ષુ જાંબૂ ! સાંભળ, મળેલી ભિક્ષાનો આહાર ભિંજાયેલો હોય, શુષ્ક હોય, ઠંડો હોય, બહુ દિવસના અડદનો, જૂના ધાન્યનો કે જવ વગેરે નીરસ ધાન્યનો હોય તે પણ શ્રી શ્રમણ મહાવીર, તેને સમભાવે (પ્રેમપૂર્વક) આરોગતા. અને કદાચ ભિક્ષાથી બહુ પરિભ્રમણ કરવા છતાં કંઈ ન મળતું તોય તેઓ એને સહજ તપશ્ચર્યા માની પ્રમત્ત રહેતા. સારાંશ કે એ શ્રમણની મોક્ષમાર્ગાભિમુખ પ્રવૃત્તિ રહેતી.

નોંધ : ઘણા સાધકોને પોતાના જીવનમાં પળેપળે જે પ્રશ્ન મૂંઝવી રહ્યો હોય છે તેનો આમાં ઉકેલ છે.

કેટલાક કેવળ પુરુષાર્થને માનનારા અને કેટલાક કેવળ પ્રારબ્ધને માનનારા એવા માનવસમુદાયના બે વર્ગો વિશ્વમાં બહુધા નજરે પડે છે. શ્રમણ મહાવીરના જીવનમાં એકાંતપુરુષાર્થ કે એકાંતપ્રારબ્ધય નહિ, પણ એ બન્નેનું સાહચર્યભર્યું સ્થાન મળી રહે છે.

નૈસર્ગિક જીવન ગાળવું એટલે કેવળ પ્રારબ્ધ પર નિર્ભર રહેવું એવો કેટલાકને ભ્રમ હોય છે. એ ભ્રમ ટાળવો જ રહ્યો. નૈસર્ગિક જીવન ગાળનાર તો પ્રબળ પુરુષાર્થી હોય, પણ ફેર એટલો જ કે પુરુષાર્થ પ્રબળ હોવા છતાં વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાનો યોગ ન સાંપડે તોય એ સહારણ છે એમ માનીને બીજાની જેમ પોતાની ચિત્તશાંતિને ગુમાવે નહિ.

ઉપસંહાર

તપશ્ચર્યા એ કર્મ બાળવાની પ્રયત્ન લક્ષી છે. વર્તમાન કર્મોની શુદ્ધિ અને ભાવિ કર્મોથી બચવાના બીજ અનેક ઉપાયો હશે, પરંતુ પૂર્વાધ્યાસો તથા પૂર્વકર્મોના વેગને દાબવાનો કે પૂર્વસંસ્કારોની શુદ્ધિ કરવાનો માત્ર એ એક જ ઉપાય છે. આધ્યાત્મિક દર્દો મટાડવાનું એ એક જ અન્નેડ રસાયણ છે. પણ તે રસાયણનો ઉપયોગ પથ્યપૂર્વક થવો જોઈએ તો જ તે પચે.

તપશ્ચર્યાનો લાભ પણ વીર પુરુષ જ લઈ શકે છે. બાહ્ય દેખાતી ઈન્દ્રિયદમન અને દેહદમનની તપશ્ચર્યા પણ આવશ્યક તો છે જ, પણ તેની આવશ્યકતા આંતરશુદ્ધિ અને આંતરવિકાસની અપેક્ષાએ છે. બાહ્ય તપશ્ચર્યાથી ચિંતન, ચિત્તપ્રસાદ અને ધ્યાનલક્ષિતાને ટેકા મળે છે, અને આત્મસ્વરૂપ તથા જગરૂપને સમજવાની તક સાંપડે છે. જે તપશ્ચર્યા આ રીતે વૃત્તિના સંસ્કારો પલટી ચિત્તખિન્નતાને ઠેકાણે ચિદાનંદ સ્ફુરાવે છે, તે તપશ્ચર્યા જીવનમાં વણવાનો સૌ કોઈ પ્રયાસ કરે.

તપશ્ચર્યાથી કાયા કરમાય છે, એ જામ માત્ર છે. તપશ્ચર્યા એ તો નૈસર્ગિક ઔષધ છે. પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકતાત પણ હવે માપશ્ચર્યાનું મહામૂલ્ય અંકાયું છે, અને અખતરાઓ પણ થયા છે. એટલે આ રીતે તપશ્ચર્યા એ શરીર, મન અને આત્મા એ ત્રણેને તન્દુરસ્ત કરનારી સફળ જડીબૂટી છે; અને વૈરાગ્યવૃત્તિ તથા અભ્યાસથી એ સહજ અને સુસાધ્ય બને છે. વિશેષ શું? યોગમાત્રનો સમાવેશ તપશ્ચર્યામાં છે. ત્રમણ મહાવીરને પલટી સર્વજ્ઞ તથા ભગવાન મહાવીર બનાવનાર સાધનામાં તપશ્ચર્યાનો પ્રધાન હિસ્સો છે.

એમ કહું છું.

ઉપધાનશ્રીત નામનં નવમં અધ્યયન પૂર્ણ થયું.

શ્રી આચારાંગ ગ્રંથશ્રેણીનાં નીચેનાં

પુસ્તકો મંગાવો

૧ ગીતા-દર્શન	કિ. ૨-૦૦
૨ પદ્મદર્શનની સંક્ષિપ્ત મીમાંસા	કિ. ૧-૫૦
૩ શ્રી આચારાંગ અને ગીતાનો સમન્વય	કિ. ૨-૦૦
૪ શ્રી આચારાંગ સૂત્રનો સંક્ષેપ,	

— ભાગ ૧લો

- ૧ શસ્ત્રપરિજ્ઞા
- ૨ લોકવિજય
- ૩ શીતોષ્ણીય

— ભાગ ૨જો

- ૪ સમ્યક્ત્વ
- ૫ લોકસાર
- ૬ ધૂત

— ભાગ ત્રીજો

- ૭ મહાપરિજ્ઞા
- ૮ વિમોક્ષ
- ઉપધાનશ્રત

અથવા ભાગોનું સંયુક્ત પુસ્તક મળશે.

જૈન ધર્મને સમજવામાં ઉપયોગી
મુનિશ્રી સંતબાલજીની કલમે લખાયેલાં
કેટલાંક પુસ્તકો

૧. જૈન દષ્ટિએ ગીતા દર્શન
૨. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર
૩. આચારાંગ સૂત્ર
૪. તત્ત્વાર્થ સૂત્ર
૫. દશગૌકાલિક સૂત્ર
૬. વિશ્વવત્સલ મહાવીર
૭. સાધક સહચરી
૮. ચિત્ત ચારિત્ર વિશુદ્ધિ
૯. સમકિતની સમજણ
૧૦. સિદ્ધિનાં સોપાન

ઉપરાંતદરમહિને પ્રગટ થતી
એ સંતબાલ પરિચય પુસ્તિકા મંગાવો

અ મ ના વા ૬-૩ ૮૦૦

કળાલ પ્રિન્ટર્સ * દિલ્લી ચક્લા,

મંદિર

૧ બહાર,

અ મ ના વા ૬-૩ ૮૦૦૦૪